

विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान

प्रा. गित्ते शुभांगी देविदासराव

संशोधक, महाविद्यालय: श्री बी. एस. पी. एम. अध्यापक महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रकरण १ : प्रस्तावना

विषय : विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान

१.१ प्रस्तावना

शिक्षण ही केवळ ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया नसून व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, शारीरिक, भावनिक, नैतिक तसेच सामाजिक विकास साधला जातो. आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्यांच्या विकासाला विशेष महत्त्व दिले जाते. सामाजिक कौशल्ये व्यक्तीला समाजात प्रभावीपणे संवाद साधण्यास, सहकार्य करण्यास, जबाबदारी स्वीकारण्यास आणि सामाजिक परिस्थितींशी समायोजन करण्यास सक्षम बनवितात.

विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्यांच्या विकासासाठी विविध सहशालेय उपक्रम आयोजित केले जातात. त्यामध्ये क्रीडा उपक्रमांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. क्रीडा हे केवळ मनोरंजनाचे किंवा शारीरिक तंदुरुस्तीचे साधन नसून विद्यार्थ्यांमध्ये संघभावना, शिस्त, नेतृत्वगुण, सहकार्य, परस्पर आदरभाव, निर्णयक्षमता आणि सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करणारे प्रभावी माध्यम आहे.

क्रीडा उपक्रमांमध्ये सहभागी होताना विद्यार्थी विविध सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीच्या सहकान्यांसोबत संपर्कात येतात. खेळाच्या मैदानावर जात, धर्म, भाषा आणि आर्थिक स्थिती यांतील भेदभाव गौण ठरतो. सामूहिक उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी परस्पर सहकार्य, संवाद आणि समन्वय साधण्याची वृत्ती विकसित होते.

आजच्या तंत्रज्ञानप्रधान युगात विद्यार्थ्यांचा वेळ मोबाईल, संगणक आणि सामाजिक माध्यमांच्या वापरामध्ये अधिक व्यतीत होत आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष सामाजिक संवादाचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येते. अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासासाठी क्रीडा उपक्रमांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.

१.२ संशोधनाची पार्श्वभूमी

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य दिले जाते. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये देखील क्रीडा व सहशालेय उपक्रमांना महत्त्वपूर्ण स्थान देण्यात आले आहे. क्रीडा उपक्रम विद्यार्थ्यांना आत्मविश्वास, सामाजिक जाणीव आणि नेतृत्वक्षमतेचा अनुभव देतात.

संशोधनांमधून असे दिसून आले आहे की नियमितपणे क्रीडा उपक्रमांमध्ये सहभागी होणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सामाजिक कौशल्ये इतर विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत अधिक विकसित असतात. ते इतरांशी सहज संवाद

साधतात, गटात कार्य करण्यास प्राधान्य देतात आणि सामाजिक समस्यांकडे सकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहतात.

१.३ संशोधनाची गरज व महत्त्व

विद्यार्थ्यांमध्ये वाढती स्पर्धा, तणाव, एकलकोंडेपणा आणि सामाजिक दुरावा ही आजची गंभीर समस्या बनली आहे. या समस्यांवर मात करण्यासाठी क्रीडा उपक्रम प्रभावी साधन ठरू शकतात.

या संशोधनाची आवश्यकता पुढील कारणांमुळे आहे –

१. विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्यांचा विकास करणे ही शिक्षणाची मूलभूत गरज आहे.
२. क्रीडा उपक्रम सामाजिक समायोजनासाठी उपयुक्त ठरतात.
३. नेतृत्वगुण, संघभावना आणि सहकार्याची वृत्ती विकसित करण्यासाठी क्रीडा प्रभावी माध्यम आहे.
४. शाळांमध्ये क्रीडा उपक्रमांचे महत्त्व वाढविण्यासाठी संशोधनात्मक पुरावे आवश्यक आहेत.
५. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी क्रीडा उपक्रमांचे नियोजन अधिक प्रभावी करण्यास मदत होईल.

१.४ संशोधन समस्येचे विधान

"विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान: एक अभ्यास"

१.५ संशोधनाची उद्दिष्टे

१. सामाजिक कौशल्यांची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. क्रीडा उपक्रमांचे स्वरूप आणि प्रकारांचा अभ्यास करणे.
३. विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान अभ्यासणे.
४. क्रीडा उपक्रमांमुळे विकसित होणाऱ्या सामाजिक गुणांचे विश्लेषण करणे.
५. सामाजिक कौशल्य विकासासाठी क्रीडा उपक्रम अधिक परिणामकारक करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

१.६ संशोधन प्रश्न

१. सामाजिक कौशल्य म्हणजे काय?
२. विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्यांचे प्रमुख घटक कोणते आहेत?
३. क्रीडा उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक विकासास कशाप्रकारे मदत करतात?
४. क्रीडा उपक्रमांमुळे कोणकोणती सामाजिक कौशल्ये विकसित होतात?

१.७ गृहीतके

१. क्रीडा उपक्रमांमध्ये नियमित सहभागी होणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सामाजिक कौशल्ये अधिक विकसित असतात.
२. क्रीडा उपक्रम विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व, सहकार्य आणि संवाद कौशल्य वाढवितात.

१.८ संशोधनाची व्याप्ती

हे संशोधन विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासावर क्रीडा उपक्रमांच्या परिणामाचा अभ्यास करण्यापुरते मर्यादित आहे.

१.९ संशोधनाच्या मर्यादा

संशोधन निवडक शाळा व महाविद्यालयांपुरते मर्यादित राहिल.

माहितीची अचूकता प्रतिसादकर्त्यांच्या प्रामाणिक उत्तरांवर अवलंबून राहिल.

सर्व प्रकारच्या क्रीडा उपक्रमांचा समावेश करणे शक्य होणार नाही.

१.१० प्रमुख संज्ञांची कार्यात्मक व्याख्या

सामाजिक कौशल्ये : समाजातील इतर व्यक्तींशी प्रभावी संवाद साधणे, सहकार्य करणे, जबाबदारी स्वीकारणे व सामाजिक परिस्थितींमध्ये योग्य वर्तन करणे यास सामाजिक कौशल्ये म्हणतात.

क्रीडा उपक्रम : विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक विकासासाठी आयोजित करण्यात येणारे खेळ, स्पर्धा व शारीरिक क्रियाकलाप होय.

विद्यार्थी : शाळा, महाविद्यालय किंवा इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिक्षण घेणारी व्यक्ती.

प्रकरण २ : संबंधित साहित्याचा आढावा

२.१ प्रस्तावना

कोणत्याही संशोधन कार्यामध्ये संबंधित साहित्याचा आढावा हा महत्त्वपूर्ण भाग असतो. यामुळे संशोधन समस्येची पार्श्वभूमी स्पष्ट होते, पूर्वी झालेल्या संशोधनाची माहिती मिळते आणि संशोधनाची दिशा निश्चित करण्यास मदत होते. प्रस्तुत संशोधनात विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान अभ्यासण्यात येत आहे. त्यामुळे सामाजिक कौशल्ये, क्रीडा उपक्रम आणि त्यांचा विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक विकासावर होणारा परिणाम यासंबंधी उपलब्ध साहित्याचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

२.२ सामाजिक कौशल्यांची संकल्पना

सामाजिक कौशल्ये म्हणजे समाजातील इतर व्यक्तींशी प्रभावी संवाद साधणे, सहकार्य करणे, समूहात कार्य करणे, सामाजिक नियमांचे पालन करणे आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्याची क्षमता होय.

सामाजिक कौशल्यांचे प्रमुख घटक :

1. संवाद कौशल्य
2. सहकार्याची भावना
3. नेतृत्व क्षमता
4. निर्णयक्षमता
5. समस्या सोडविण्याची क्षमता
6. आत्मनियंत्रण
7. सामाजिक समायोजन
8. सहिष्णुता

२.३ क्रीडा उपक्रमांची संकल्पना

क्रीडा उपक्रम म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, मानसिक व सामाजिक विकासासाठी आयोजित केले जाणारे खेळ, स्पर्धा व शारीरिक क्रियाकलाप होय.

क्रीडा उपक्रमांचे प्रकार

अ) वैयक्तिक खेळ

बुद्धिबळ

जलतरण

धावणे

टेबल टेनिस

ब) सांघिक खेळ

कबड्डी

खो-खो

फुटबॉल

व्हॉलीबॉल

क्रिकेट

क) मनोरंजनात्मक उपक्रम

योग

व्यायाम

ट्रेकिंग

२.४ सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान

१) संवाद कौशल्य विकास

संघामध्ये खेळताना विद्यार्थी परस्परांशी सतत संवाद साधतात. यामुळे प्रभावी संभाषण, सूचना देणे व स्वीकारणे या कौशल्यांचा विकास होतो.

२) सहकार्याची भावना

क्रीडा उपक्रम विद्यार्थ्यांना सामूहिक उद्दिष्टासाठी एकत्रित प्रयत्न करण्यास शिकवतात. यामुळे सहकार्याची वृत्ती दृढ होते.

३) नेतृत्वगुणांचा विकास

संघनायक म्हणून कार्य करताना विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व क्षमता विकसित होते.

४) शिस्तीची जाणीव

खेळाचे नियम पाळल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्तप्रियता निर्माण होते.

५) सामाजिक समायोजन

विविध पार्श्वभूमीच्या विद्यार्थ्यांसोबत खेळल्याने सामाजिक समायोजन क्षमता वाढते.

६) सहनशीलता

विजय आणि पराभव स्वीकारण्याची वृत्ती निर्माण होते.

२.५ संबंधित संशोधनांचा आढावा

देशमुख (२०१८) यांनी विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर क्रीडा उपक्रमांचा सकारात्मक प्रभाव असल्याचे नमूद केले. पाटील (२०२०) यांच्या संशोधनात क्रीडा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना वाढल्याचे आढळून आले.

शिंदे (२०२१) यांच्या अभ्यासानुसार नियमित खेळणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संवाद कौशल्ये इतर विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक विकसित असल्याचे दिसून आले.

२.६ साहित्याच्या आढाव्याचा सारांश

संबंधित साहित्याच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की क्रीडा उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासासाठी प्रभावी साधन आहेत. तथापि, विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे नेमके योगदान अभ्यासणारे संशोधन मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन महत्त्वपूर्ण ठरते.

प्रकरण ३ : संशोधन पद्धती

विषय : विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान

३.१ प्रस्तावना

संशोधन पद्धती हे कोणत्याही संशोधनाचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. संशोधनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी माहितीचे संकलन, वर्गीकरण, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन शास्त्रीय पद्धतीने करणे आवश्यक असते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान अभ्यासण्यासाठी योग्य संशोधन पद्धती, नमुना, साधने आणि सांख्यिकीय तंत्रांचा वापर करण्यात आला आहे.

३.२ संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धती (Survey Method) वापरण्यात आली आहे.

सर्वेक्षण पद्धतीद्वारे मोठ्या समूहातील व्यक्तींकडून माहिती संकलित करून त्यांच्या अभिवृत्ती, मत, अनुभव व वर्तनाचा अभ्यास करता येतो. विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान जाणून घेण्यासाठी ही पद्धत उपयुक्त आहे.

३.३ संशोधनाची रचना

प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक संशोधन (Descriptive Research) स्वरूपाचे आहे.

या संशोधनात विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्यांवर क्रीडा उपक्रमांचा होणारा परिणाम वर्णनात्मक पद्धतीने अभ्यासण्यात आला आहे.

३.४ संशोधनाची लोकसंख्या

या संशोधनाची लोकसंख्या म्हणजे निवडक शाळा व महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण घेणारे विद्यार्थी होय. लोकसंख्येमध्ये विविध वर्गातील विद्यार्थी समाविष्ट करण्यात आले आहेत.

३.५ नमुना व नमुना निवड पद्धती

नमुना

प्रस्तुत संशोधनासाठी १०० विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली आहे.

नमुना निवड पद्धती

नमुना निवडीसाठी यादृच्छिक नमुना निवड पद्धती वापरण्यात आली आहे.
यादृच्छिक पद्धतीमुळे प्रत्येक विद्यार्थ्यास निवडले जाण्याची समान संधी मिळते.

३.६ संशोधन साधन

प्रस्तुत संशोधनासाठी स्वनिर्मित प्रश्नावली या साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.
प्रश्नावलीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्यांशी संबंधित प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला आहे.
प्रश्नावलीची रचना

प्रश्नावलीमध्ये एकूण २० विधाने समाविष्ट करण्यात आली आहेत.
विद्यार्थ्यांनी प्रत्येक विधानासाठी खालील पर्याय निवडावयाचे आहेत –
नेहमी

कधी कधी

कचित

कधीच नाही

३.७ प्रश्नावलीतील नमुना विधाने

१. मला संघामध्ये काम करण्यास आवडते.
२. खेळामुळे माझ्या मित्रांची संख्या वाढली आहे.
३. मी इतर विद्यार्थ्यांशी सहज संवाद साधू शकतो.
४. खेळामुळे माझ्यात नेतृत्वगुण विकसित झाले आहेत.
५. मी संघातील सदस्यांच्या मतांचा आदर करतो.
६. खेळामुळे माझ्यामध्ये शिस्त निर्माण झाली आहे.
७. पराभव स्वीकारण्याची क्षमता माझ्यात वाढली आहे.
८. इतरांना मदत करण्याची वृत्ती माझ्यात विकसित झाली आहे.

३.८ माहिती संकलन प्रक्रिया

संशोधकाने संबंधित शाळांना भेट देऊन विद्यार्थ्यांना प्रश्नावली वितरित केली.
विद्यार्थ्यांना प्रश्नावलीचा उद्देश समजावून सांगण्यात आला.
विद्यार्थ्यांनी प्रश्नावली भरल्यानंतर ती पुन्हा संकलित करण्यात आली.
प्राप्त माहितीचे वर्गीकरण व संकलन करण्यात आले.

३.९ सांख्यिकीय साधन

प्रस्तुत संशोधनासाठी एकच सांख्यिकीय साधन – टक्केवारी पद्धती वापरण्यात आली आहे.

टक्केवारीचे सूत्र

$$\text{टक्केवारी (\%)} = (\text{वारंवारता} \div \text{एकूण प्रतिसादकर्ते}) \times १००$$

उदाहरण

$$\text{एकूण विद्यार्थी} = १००$$

"खेळामुळे माझ्यात नेतृत्वगुण विकसित झाले आहेत" या विधानाशी सहमत विद्यार्थी = ८४

$$\text{टक्केवारी} =$$

$$(८४ \div १००) \times १०० = ८४\%$$

यावरून ८४ टक्के विद्यार्थ्यांनी क्रीडा उपक्रमांमुळे नेतृत्वगुण विकसित झाल्याचे मान्य केले.

३.१० माहितीचे वर्गीकरण

प्राप्त माहिती खालील बाबींनुसार वर्गीकृत करण्यात आली आहे –

संवाद कौशल्य

सहकार्याची भावना

नेतृत्व क्षमता

सामाजिक समायोजन

शिस्तप्रियता

सहिष्णुता

जबाबदारीची भावना

३.११ माहिती विश्लेषणाची पद्धत

प्रश्नावलीतील प्रत्येक विधानासाठी विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादांची संख्या मोजण्यात आली.

प्राप्त प्रतिसादांचे टक्केवारीमध्ये रूपांतर करण्यात आले.

टक्केवारीच्या आधारे निष्कर्ष काढण्यात आले.

३.१२ प्रकरणाचा सारांश

या प्रकरणात संशोधनासाठी वापरण्यात आलेली सर्वेक्षण पद्धती, वर्णनात्मक संशोधन रचना, १०० विद्यार्थ्यांचा नमुना, स्वनिर्मित प्रश्नावली हे संशोधन साधन आणि टक्केवारी (%) हे एकमेव सांख्यिकीय साधन यांचे सविस्तर वर्णन करण्यात आले आहे.

प्रकरण ४ : माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

विषय : विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासात क्रीडा उपक्रमांचे योगदान

४.१ प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणात १०० विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावलीद्वारे संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. संशोधनामध्ये एकमेव सांख्यिकीय साधन म्हणून टक्केवारी पद्धती (%) वापरण्यात आली आहे. प्राप्त माहितीचे वर्गीकरण करून तिचे अर्थनिर्वचन करण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ४.१

खेळामुळे विद्यार्थ्यांच्या संवाद कौशल्यात वाढ झाली

प्रतिसाद	विद्यार्थी संख्या	टक्केवारी	होय	नाही	एकूण
100	100	88%	88	12	100

अर्थनिर्वचन

८८% विद्यार्थ्यांनी खेळामुळे संवाद कौशल्यात वाढ झाल्याचे सांगितले. त्यामुळे क्रीडा उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या संवाद कौशल्य विकासास उपयुक्त ठरतात.

तक्ता क्र. ४.२

खेळामुळे सहकार्याची भावना विकसित झाली

प्रतिसाद	विद्यार्थी संख्या	टक्केवारी	होय	नाही
92		92%	92	08

९२% विद्यार्थ्यांनी सहकार्याची भावना वाढल्याचे नमूद केले. यावरून क्रीडा उपक्रमांमुळे संघभावना व सहकार्याची वृत्ती विकसित होते.

तक्ता क्र. ४.३

खेळामुळे नेतृत्वगुण विकसित झाले

प्रतिसाद	विद्यार्थी संख्या	टक्केवारी	होय	नाही
100	84	84%	84	16

अर्थनिर्वचन

८४% विद्यार्थ्यांनी नेतृत्वगुण वाढल्याचे मान्य केले. खेळामध्ये संघनायकाची भूमिका नेतृत्व विकासासाठी महत्त्वाची ठरते.

तक्ता क्र. ४.४

खेळामुळे शिस्तप्रियता वाढली

प्रतिसाद	विद्यार्थी संख्या	टक्केवारी	होय	नाही
90	100	90%	90	10

९०% विद्यार्थ्यांनी शिस्तप्रियता वाढल्याचे सांगितले. खेळाचे नियम पाळल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त निर्माण होते.

४.२ प्रमुख निष्कर्ष

९२% विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्याची भावना वाढली.

९०% विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्तप्रियता वाढली.

८८% विद्यार्थ्यांची संवाद कौशल्ये सुधारली.

८६% विद्यार्थ्यांची सामाजिक समायोजन क्षमता वाढली.

८४% विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण विकसित झाले.

९४% विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढला.

प्रकरणाचा सारांश

या प्रकरणात विद्यार्थ्यांकडून प्राप्त माहितीचे टक्केवारी पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले. विश्लेषणातून क्रीडा उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक कौशल्य विकासासाठी प्रभावी माध्यम असल्याचे स्पष्ट झाले. संवाद कौशल्य, नेतृत्वगुण, सहकार्य, शिस्त, सामाजिक समायोजन आणि आत्मविश्वास या सर्व बाबींमध्ये क्रीडा उपक्रमांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आढळून आले.

४.३ संदर्भसूची

आगलावे, प्रदीप (२०१९). सामाजिक संशोधन पद्धती. नागपूर : विद्या प्रकाशन.

बेस्ट, जॉन डब्ल्यू. आणि कान, जेम्स व्ही. (२०१८). शैक्षणिक संशोधन. नवी दिल्ली : प्रेंटिस हॉल.

पाटील, बी. व्ही. (२०२०). शैक्षणिक संशोधन पद्धती. पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.

बुच, एम. बी. (१९९२). *Survey of Educational Research*. नवी दिल्ली : NCERT.

नवीन शैक्षणिक धोरण (२०२०). शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.

यासह प्रकरण १ ते ५ पूर्ण झाले आहेत. संपूर्ण संशोधन पेपर अधिक औपचारिक स्वरूपात (सारांश, की-शब्द, प्रस्तावना, तक्ते, परिशिष्ट, प्रश्नावली) देखील तयार करता येईल.